

УДК 165.191

НАЦІЯ ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ МІФОЛОГІЇ

Дарморіз Оксана

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
e-mail: kafedra_kultury@mail.ru

Досліджено міфологічні основи націоналістичної ідеології, розглянуто найзначніші ідеологічні системи сучасного суспільства, міфи, які вони використовують. Розкрито головні аспекти взаємодії національних ідеологічних систем та соціальної міфології. Виявлено особливості сучасної міфотворчості у сфері ідеології, засоби впливу ідеології на людину та суспільство, методи її розповсюдження.

Ключові слова: нація, міф, соціальна міфологія, націоналізм, ідеологія, міфотворчість.

Європейська культура Нового часу пов'язана з так званою соціальною міфологією, яка виникла в ХІХ ст. як особливий тип духовної діяльності, спрямованої на створення та розповсюдження політичних міфів. У той час міф почали застосовувати як позначення різноманітних ілюзорних уявлень, які зумисне використовують для впливу на маси пануючими в суспільстві силами. Міф став феноменом ідеологічної практики.

Соціальна міфологія вивчає міфологічну свідомість як форму масової свідомості нових явищ дійсності, причину зміни історичних процесів та розвитку національних спільнот. Так, усі національні історії містять опис досягнень давніх героїв та царів, які сприяли возвеличенню нації, зміцненню національного духу, становленню національної державності тощо. Широким розповсюдженням міфології характеризуються розвиток націоналізму та розповсюдження соціалістичних течій у ХІХ–ХХ ст., коли акцентували на збільшенні можливостей людини, соціальної чи національної спільноти. Міфологія бере участь у формуванні національної, класової чи станової самосвідомості. Часто міфи використовують для протиставлення однієї нації іншій.

Особливу роль в осмисленні соціального міфу відіграли праці А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ж. Сореля, В. Парето, З. Фрейда, К.-Г. Юнґа. Націю та її міфологію в національних ідеологічних системах досліджували Е. Сміт, Б. Андерсон, Е. Гелнер, К. Хюбнер, В. Шнирельман, І. Берлін, Г. Касьянов, О. Забужко. Водночас варто зауважити, що питання національної міфології потребують більш детального вивчення, зокрема це стосується виявлення взаємовпливів етногенетичних та власне національних міфів, виокремлення причин появи тих чи тих політичних міфів у визначеній націоналістичній ідеології та розуміння методів їхнього впровадження в спільноті.

Слово “нація” походить від латинського *patio* (рід, плем’я). Спочатку цим словом називали групи чужинців, об’єднаних кровноспорідненими зв’язками. Таке змістовне наповнення воно мало приблизно до кінця XVI ст., коли його почали застосовувати як синонім до поняття “народ”. Із XIX ст. це поняття входить у сферу наукових зацікавлень дослідників, які репрезентують різноманітні галузі гуманітарного знання, при цьому з’являється багато дефініцій, що часто суперечать одна одній.

Якщо ж спробувати визначити загальні риси нації, які виділяє більшість науковців, то варто відзначити мовні, культурні, територіальні, економічні, соціальні, соціально-психологічні й політичні характеристики. Водночас зауважимо, що жодна з цих характеристик не може претендувати на абсолютність чи домінантність. Домінантна роль тієї чи тієї з наведених ознак визначається конкретними умовами становлення й розвитку конкретної нації, особливостями її історичного становлення.

Доцільно у цьому випадку звернутися до теорії К. Келгона, який загострює свою увагу на суб’єктивістському розумінні поняття “нація”. Він зауважує: “Нації скоріше оформлюються через певний спосіб самоствердження, спосіб мовлення, думання й дії..., які дають змогу створювати колективну ідентичність, мобілізувати людей на виконання колективних задумів, розрізняти народи й відповідні види побуту” [3, с. 52–53]. Серед визначальних рис, які сприяють самоствердженню націй, учений виділяє: існування кордонів (географічних чи етнічно-культурних або тих і тих разом); ідею неподільності, єдності нації; суверенність, за допомогою якої досягається формальна рівність з іншими націями (суверенність зазвичай ототожнюють із наявністю самостійної держави); ідею, згідно з якою влада є легітимною лише тоді, коли її підтримує народ і коли вона служить інтересам народу (нації); ідею ототожнення населення з нацією; безпосереднє ототожнення індивіда з нацією, “безпосереднє членство”, при якому особистість як частина нації є рівною з іншими членами нації; уявлення про існування нації в часі, в минулому й майбутньому; спільні біологічні й спадкові риси; особливе ставлення до певної історичної, іноді навіть “священної” території; культуру (мову, спільні цінності, вірування, звичаї тощо).

Зважаючи на те, що нація як спільнота є об’єднувальним фактором для існування людей, то важливу роль тут відіграє національна ідентичність. “Чуття національної ідентичності, – писав Е. Сміт, – стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, “хто ми такі” в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми “наново відкриваємо” себе, своє “автентичне Я” — або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилось змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом” [8, с. 27]. Відбувається це, здебільшого, через відчуття групової належності, яке дає змогу окремій людині почуватися більш впевнено, сміливо, розкуто. Такий стан не лише виправдовує людські слабкості, але й характеризує її в кращому світлі, ніж це є насправді.

“Зв’язок емоційного з раціональним, – зазначав К. Мангейм, – може за певних обставин бути надзвичайно міцним (проникати навіть у категоріальну структуру) і в багатьох ділянках вимога схожого поділу *de facto* нездійсненна” [5]. Зокрема це твердження можна застосувати до характеристики процесу

національної ідентифікації, який серед інших чинників характеризують, наприклад, і національні міфи як приклад найміцнішого зв'язку ірраціонального з раціональним.

Своєю чергою, оскільки нація не виникає на порожньому місці, а є наслідком розвитку етнічної спільноти, то національні міфи також сягають своїм корінням етнічної міфології як важливої складової частини формування та існування етносу. Можна погодитись у цьому випадку з Е. Смітом, який зауважував, що “нація історично закорінена. Вона – сучасний нащадок і перевтілення набагато старішого й загальнішого етносу і як така збирає в собі всі символи і міфи до-модерної етнічності” [7, с. 217].

Кожен етнос з необхідністю формує власну соціальну міфологію, яка обґрунтовує особливе місце такого народу серед інших етнічних спільнот. Це згуртовує людей, надає значимості їхньому спільному існуванню, підтверджує правильність спільних дій на намірів. Власне ці міфи відображають найболючіші для конкретних народів моменти історичної дійсності, містять уявлення про бажані вирішення тих проблем, а також виправдовують претензії цієї групи на особливе місце в політичній структурі світу та стимулюють до етнічної мобілізації заради здійснення визначених цілей. Найчастіше такі міфи називають етногенетичними, оскільки саме вони дають змогу окремому народові зберегти власну етнічну ідентичність, незважаючи на всі внутрішні та зовнішні загрози, спрямовані на його знищення. “Етногенетичний міф, що має важливу компенсаторну функцію, – писав В. Шнирельман, – необхідний людям у критичні моменти їхньої історії – коли етнічній групі загрожує втрата культури і мови, коли етнічні меншини борються проти дискримінації і її наслідків, коли народ бореться за політичну самостійність, коли на руїнах імперії виникають нові держави, коли імперський у минулому народ відчуває дискомфорт, втрачаючи свій колишній статус, коли два сусідні народи пред'являють права на одну і ту ж територію, яку обидва вони займали, коли на цій території прибульці різного етнічного походження гуртуються в нову етнічну групу, і, нарешті, коли єдиний у минулому народ виявляється розірваним на частини й утворює нову діаспору. В будь-якому випадку міф про минуле повинен виховувати в людях самоповагу, згуртовувати їх і наділяти творчою енергією, щоб подолати кризу” [9].

Серед етногенетичних міфів можна виділити кілька головних типів, які найчастіше використовують етноси в умовах серйозної етнополітичної чи соціально-економічної кризи. При цьому етноцентричні версії минулого створюють і використовують усі – і ті групи, яким загрожує розпад, і ті, які висловлюють бажання від'єднатися до них. Водночас кожна етнічна група інтерпретує минуле, виходячи зі своїх цілком конкретних одномоментних етнополітичних цілей.

В. Шнирельман, наприклад, виокремлює міфи про автохтонність, про прабатьківщину, про лінгвістичну спадкоємність, про “етнічну сім'ю”, про славних предків, про культуртрегерство, про етнічну однорідність, про залятого ворога, про етнічну єдність.

Міф про автохтонність обґрунтовує твердження про надзвичайну давнину, якщо не віковичність, своєї етнічної культури і мови в цілому, і на території, яку він займає сьогодні. Апелюючи до минулого, він фактично будує позаісторичну схему, в якій народ постає вічною і незмінною цілісністю. Зокрема, постійними проголошують риси “національного характеру” чи “національного духу”, які

незмінно ставлять цей народ вище за інших. Оскільки сучасну епоху бачать як час занепаду і моральної деградації, а героїку і великі діяння пов'язують з віддаленим минулим, то такий підхід сприяє розквіту ірраціонального, містичного сприйняття історії, згідно з яким героїчне минуле автоматично має забезпечити народу славне майбутнє.

Міф про прабатьківщину дає змогу реалізувати прагнення спільноти проектувати сучасні етнополітичні межі якнайглибше в минуле і, наскільки це можливо, максимально розширювати територію давнього розселення своєї етнічної групи. Також цей міф застосовують у боротьбі за територію, особливо у тих народів, які позбавлені власної державності. Адже цілком зрозуміло, що в уявленні більшої частини людей, апелювання до давньої державності, наприклад, полегшує боротьбу за підвищення політичного статусу. І навпаки, тим, чиї предки не мали давньої державності, боротися є значно складніше. Тісно пов'язані з ним міф про славних предків – прагнення ідентифікувати своїх етнічних предків з яким-небудь славним народом, добре відомим з давніх писемних чи фольклорних джерел, а також міф про етнічну однорідність – перебільшення ступеня етнічної консолідації в давнину і свідоме ігнорування ролі родоплемінного поділу і багатоконпонентності спільноти, яка формується, завдяки чому свій народ ніби набуває вічного життя. Іноді в ім'я єдності держави чи для посилення своєї міці, зокрема, демократичним шляхом, можливе зарахування до своєї спільноти й інші етнічні групи (міф про етнічну єдність).

Міф про “етнічну сім'ю” відображає переконання, що територія свого етносу була областю формування не лише його самого, але й інших родичів чи “дочірніх” етнічних груп, які пізніше відселилися на інші землі. Тим самим свій етнос розглядають відносно них у ролі “старшого брата”, що, відповідно, дає йому змогу претендувати на важливі привілеї та робить ці претензії природними і законними.

Безумовну ідентифікацію своєї етнічної групи з цілком визначеною мовою, яка була нібито притаманною їй спочатку, обґрунтовують міфом про лінгвістичну спадкоємність. Інакше кажучи, якщо перехід з однієї мови на іншу і допускається, то не для свого, а для інших етносів, оскільки цей факт ніби знижує статус етносу.

Претензії на історичний пріоритет деяких культурних (писемність) чи політичних (державність) досягнень своїх предків порівняно з предками сусідніх народів зазвичай обґрунтовує міф про культуртрегерство. Твердження про те, що предки певного народу були творцями давніх держав і культур, зумовлює його особливий статус в сьогоденні, наділяє повноваженнями щодо здійснення необхідної діяльності, легітимізує претензії на побудову власної державності.

Щоб укріпити позиції етносу або сконсолідувати спільноту, соціальна міфологія використовує конструювання образу іноземного ворога, боротьба з яким цементує етнос і зумовлює високу ступінь консолідації (міф про залятого ворога). Водночас необхідно зауважити, що такий міф більше застосовують націоналістичні ідеології, ніж етнічні спільноти, оскільки саме нація є тим етапом розвитку етносу, коли в нього з'являється самосвідомість, а процеси етносамодентифікації набувають якісно нового характеру.

Загалом усі розглянуті міфи використовують також і для самоутвердження на міжнародній політичній арені націй. Націоналізм як “ідеологія, в якій вищою

цінністю є нація як єдине ціле, як самодостатня і суверенна культурно-політична спільнота” [6, с. 208] можна розглядати як один із найпоказовіших прикладів розвитку та функціонування соціальної міфології в Нову добу, особливо сьогодні. “Немає потреби спеціально акцентувати той очевидний факт, що абсолютна більшість суверенних держав, представлених сьогодні в Організації Об’єднаних Націй, керуються в своєму поступі сильними національними почуттями навіть частіше, ніж їхні попередники в Лізі Націй” [1], – писав лауреат Єрусалимської премії, професор Оксфордського університету І. Берлін в II половині XX століття. Можна стверджувати, що сучасна ситуація, пов’язана із відмовою політики мультикультуралізму в державах Європейського Союзу, характеризується ще більшим посиленням націоналістичних тенденцій.

Націоналізм в ідеологічному плані зміцнює переконання людини в тому, що кожен із нас належить до певної групи людей з особливим, відмінним від інших, способом життя. Своєю чергою, особливості ментального складу кожної окремої людини, згідно з націоналістичною ідеологією, визначаються винятково ментальними особливостями цієї групи, що залежать від територіального розміщення групи, звичаїв, вірувань, мови, художнього та релігійного самовираження, історичної пам’яті, соціального укладу, іноді – кровною спорідненістю, спадковістю, расовими характеристиками. Таке переконання ґрунтується насамперед на впевненості, що нація є природним утворенням, за аналогією з біологічним організмом, тому належність до нації вважають природною потребою індивіда. Ототожнення ж себе із визначеною національною групою дає змогу усі національні риси та починання сприймати як власні, а тому смисловажливі та життєво необхідні, без яких втрачається не лише зв’язок із групою, але й розуміння можливостей саморозвитку та самореалізації.

Зазначимо, що на сучасному етапі пропонують людині свідомо створений міф, на відміну від первісного міфу, який виникав спонтанно. Створюючи нову ідеологію чи обґрунтування націоналізму, часто користуються послугами професіоналів, які зможуть не лише обґрунтувати необхідність її виникнення, а й створити її “з нічого”, беручи за основу вже існуючі ідеології, міфології, релігії, або ж традиційні для цієї групи міфологеми. Важливим в даному випадку є уявлення національних еліт про шляхи розвитку нації. “Для розвитку націоналізму в суспільстві чи в свідомості тих членів цього суспільства, які мають найвитонченіші відчуття, має існувати образ чи хоча б праобраз себе як нації, об’єднаної певною ознакою чи ознаками – мовою, етнічним походженням, спільною історією (реальною чи вигаданою) – тобто ідеями та почуттями, більш притаманними освіченішим, соціально та історично заклопотанішим людям, і значно менш чіткими, а то й зовсім відсутнім цей образ має бути у свідомості решти суспільства” [1].

Здебільшого, сучасні націоналістичні ідеології є суб’єктами політичних процесів, тому їхню основу становлять політичні міфи. Політичний міф виступає системою координат, згідно з якою ідеологія пропонує окремій людині визначати власне місце у суспільстві, визначені моделі суспільної поведінки, а також легітимізує наявний устрій, систему влади. Крім того, політичний міф може спонукати до знищення одного соціального порядку та створення іншого, відповідно визначаючи й нові форми поведінки. Політичні міфи розробляють для вирішення проблем влади, для панування одних соціальних груп над іншими,

вони не стільки відповідають потребам суспільної свідомості, скільки мають на меті маніпуляцію людською діяльністю, найчастіше у виборчому процесі. З іншого боку, всі компоненти нації: мова, ментальність, почуття єдності, національний простір і час, історична пам'ять – об'єктивуються в політичному процесі через політичну міфотворчість, тому можна вважати націю фактором міфологізації сучасної політичної свідомості.

Усвідомлюючи роль міфу в сучасній історії, приділяють величезну увагу розробленню головних методів міфотворчості. Виокремлюючи ці механізми, необхідно зазначити вагу семантичних аспектів, а саме: розшифрування і дешифрування; магію слів, магію мови; магія імені. Також застосовують гіперболізацію (перебільшення) або літотизацію (применшення) історичних фактів, подій; пластичність, здатність політичного міфу до метаморфози, змін; нуменозність образу влади та її носіїв як здатність зачаровувати, захоплювати маси запропонованими ідеями й навіювати їм невідворотність вибраного шляху. Широке застосування героїчних міфів пов'язане з необхідним введенням образу героя, який конче діє на благо спільноти, бореться з ворогом, допомагає встановити справедливість чи легітимізує наявний суспільний лад та владу еліт.

Особливу роль у політичному міфу відводять постаті політика, який часто виступає в ролі культурного героя. Потреба в сильному лідері з'являється тоді, коли спільнота не може досягти бажаного результату звичними способами. У такі моменти сподівання не лише гостро переживають, але й персоніфікують. При цьому зазвичай нівелюють роль закону, який підмінюють авторитетом лідера та його волею. Такий стан речей стає можливим тому, що лідер неодмінно набуває нових надприродних якостей та функцій. "Сучасний політик поєднує в собі дві протилежні й несумісні функції. Він змушений діяти одночасно і як *homo magus*, і як *homo faber*. Політик – священик нової, абсолютно ірраціональної і загадкової релігії. Але коли він пропагує цю релігію, то діє винятково методично. Нічого не залишається непродуманим, кожен його крок підготований та виважений. Саме така дивна комбінація двох різнорідних якостей є однією з відмінних рис наших політичних міфів", – писав Е. Касирер [2, с. 582].

Важливо наголосити, що для більшої достовірності сучасна людина потребує раціоналізації своїх міфологічних уявлень. Щоб вірити, вона повинна знайти обґрунтування своїм діям чи діям лідера. Створюється теорія, яка апелює до віри, але не є примітивною, а досить витонченою та теоретично аргументованою. Сучасна людина потребує наукового підґрунтя, яке неможливо застосувати в міфах, тому часто використовують свідомо хибні засновки, маніпуляцію науковими матеріалами, підтасовка фактів. Все це при одночасному застосуванні наукового інструментарію набуває форми достовірності. Прикладом підтасовки наукових фактів в українській сучасній соціальній міфології, зокрема, може бути широке застосування в національному середовищі "Велесової книги". Заперечення науковою спільнотою факту її існування, тим не менше, не заважає подекуди в системі шкільної освіти розглядати її як історичне джерело.

Творення політичних міфів у процесі суверенізації обов'язково супроводжується формуванням нових національних символів, таких як: утвердження прапора, герба, гімну, введення загальнонаціональних ритуалів та свят, створення списків героїв та ворогів нації. При цьому всі ці процеси так чи так пов'язані з етнонаціональною міфологією і повинні їй відповідати, щоб легше впроваджуватися в практику.

Отже, міфологія бере участь у формуванні національної самосвідомості. За допомогою створення, впровадження та постійного підтримування соціально-політичних міфів, які мають етногенетичну природу, влада може контролювати масову свідомість, програмувати оцінки та поведінку людей, викликати за потреби народне незадоволення чи схвалення, створювати ворогів та друзів, об'єднувати людей у спільноту, протиставляти одну націю іншій, формувати національну та культурну ідентичність, сприяти політичному становленню націй та національних держав.

Література

1. Берлин И. Национализм // Берлин И. Философия свободы. Европа. М.: Новое литературное обозрение, 2001. С. 333–365 // < http://krotov.info/library/02_b/berlin_00.htm>.
2. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Политология: хрестоматия. М.: Гардарики, 2000. С. 576–585.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999. С. 52–53.
4. Лебон Г. Психология народов и масс // Діалог, 1992. № 3. С. 26–27.
5. Манхейм К. Идеология и утопия // <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/64.php>.
6. Сергеев С. Заметки о национальном // Логос, 2007. № 1 С. 203–209.
7. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. К.: Ніка-Центр, 2009.
8. Сміт Е. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994.
9. Шнирельман В. Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика <<http://www.gumer.info/authors.php>>.

NATION AS A SUBJECT OF SOCIAL MYTHOLOGY

Oksana Darmoriz

Ivan Franko National University of Lviv,
University Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: kafedra_kultury@mail.ru

The article is devoted to investigation of mythological bases, revive of the most considerable national ideological systems and myths which are used by them. The main aspects of cooperation between nationalism and social mythology are discovered. The author reveals the modern myth-creation in the field of ideology, means of influence of ideology onto a human and society, methods of its extension.

Key words: nation, myth, social mythology, nationalism, ideology, myth-creation.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2011

Прийнята до друку 25.11.2011